

Ks. Piotr SZCZUR*

KOŚCIÓŁ APOSTOLSKI O WYZWALANIU NIEWOLNIKÓW

Zarys problematyki

We współczesnej literaturze niektórzy uczeni starają się przedstawiać starożytny Kościół i wczesnochrześcijańskich pisarzy kościelnych jako zdecydowanych zwolenników instytucji niewolnictwa. Podkreślają, że myśliciele chrześcijańscy niewiele uczynili dla niewolników¹, a ich wysiłki były skoncentrowane na utrwalaniu instytucji niewolnictwa². Co więcej, twierdzą, że głoszona przez chrześcijańskich myślicieli idea miłości i równości wszystkich ludzi nie miała praktycznego odzwierciedlenia w życiu społecznym³. Inni natomiast w wypowiedziach pisarzy wczesnochrześcijańskich na temat

---

* Ks. dr hab. Piotr Szczur, prof. KUL – kierownik Katedry Historii Kościoła w Starożytności i Średniowieczu w Instytucie Historii Kościoła i Patrologii na Wydziale Teologii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II; e-mail: p.szczur@kul.pl.

¹ R. MacMullen (*What Difference did Christianity make?*, „Historia” 35:1986, 325) podsumowując rozważania na temat przemian społecznych dokonanych przez chrześcijaństwo w dziedzinie niewolnictwa stawia pytanie: czy życie niewolników w czasach chrześcijańskich było łatwiejsze niż w czasach pogańskich?, i odpowiada, że prawdopodobnie nie było łżejsze: „If we ask, in summary, whether life was on the whole easier for slaves in Christian times than in pagan, the answer is probably No”. Natomiast I.A.H. Combes (*The Metaphor of Slavery in the Writings of the Early Church. From the New Testament to the Beginning of the Fifth Century*, Journal for the Study of the New Testament. Supplement Series 156, Sheffield 1998, 66) w podsumowaniu rozdziału II swej monografii, zatytułowanego *Slavery and the Church*, stwierdza: „Krótko mówiąc, trudno jest wskazać definitywnie, że chrześcijanie starożytnego Kościoła czynili jakiegokolwiek próby podważenia instytucji niewolnictwa jako takiej. Nie jest nawet oczywiste, czy uczestnictwo niewolników w chrześcijańskich społecznościach oraz wizja równości wszystkich przed Chrystusem, uczyniły cokolwiek dla złagodzenia sytuacji zniewolonych”. Por. P.A. Brunt, *Studies in Greek History and Thought*, Oxford 1993, 385 (rozdział 11: *Aristotle and Slavery*).

² Wspomniany już I.A.H. Combes (*The Metaphor of Slavery*, s. 66) twierdzi też, że „Jest nawet możliwe, że podkreślając ideę «duchowej wolności», Kościół uczynił emancypację dla niewolników nie łatwiejszą a wręcz trudniejszą. Lokując źródła niewolnictwa w ludzkim grzechu i boskim przewodniczeniu mądrych nad ludźmi mniej rozsądnymi, dostarczył Kościół dla niewolnictwa usprawiedliwienia, które wynikało z samej woli Bożej. Chrześcijańskiemu niewolnikowi nie wypadało tęsknić za wyzwoleniem od pana”.

³ Por. Combes, *The Metaphor of Slavery*, s. 66: „Perhaps there were some who realized the inconsistency between Christian love and the enslavement of one’s spiritual brother or sister, but we hear little from them in the surviving literature and find no trace of a social implementation of such an idea”.

instytucji niewolnictwa, widzą zachęty, a nawet nawoływania do masowego wyzwalania niewolników⁴. Wobec tak przeciwstawnych ocen istotne wydaje się dokładne zbadanie wypowiedzi najwcześniejszych pisarzy chrześcijańskich na ten temat. Dlatego też w niniejszym opracowaniu, zostanie przedstawione i omówione stanowisko niektórych myślicieli wczesnochrześcijańskich (zwłaszcza św. Pawła i Ignacego Antiocheńskiego – przedstawiciela Ojców Apostolskich) wobec kwestii wyzwalania niewolników.

1. *Corpus Paulinum*. Debata na temat: czy niewolnicy-chrześcijanie powinni dążyć do uzyskania wolności oraz czy ich chrześcijańscy właściciele powinni ich wyzalać, rozpoczyna się już na kartach Nowego Testamentu od enigmatycznej wypowiedzi św. Pawła zawartej w Pierwszym Liście do Koryntian (7, 20-21)⁵. Ze względu na jej wagę zostanie ona przytoczona zarówno w oryginale greckim, jak i – dla porównania – w trzech najbardziej znanych przekładach polskich – *Biblii Tysiąclecia*, *Biblii Warszawsko-Praskiej* i *Biblii Poznańskiej*:

„ἕκαστος ἐν τῇ κλήσει ἧ ἐκλήθη ἐν ταύτῃ μενέτω. δοῦλος ἐκλήθης; μή σοι μελέτω ἀλλ’ εἰ καὶ δύνασαι ἐλεύθερος γενέσθαι, μᾶλλον χρῆσαι”⁶.

„Każdy przeto niech pozostanie w takim stanie, w jakim został powołany. Zostałeś powołany jako niewolnik? Nie martw się! Owszem, nawet jeśli możesz stać się wolnym, raczej skorzystaj [z twego niewolnictwa]”⁷.

„Każdy przeto niech pozostanie w takim stanie, w jakim został powołany. Zostałeś powołany jako niewolnik? Nie martw się! Owszem, nawet jeśli możesz stać się wolnym, raczej skorzystaj [z tego niewolnictwa]”⁸.

„Każdy niechaj trwa w tym stanie, w jakim zastało go powołanie do wiary. Zostałeś powołany jako niewolnik? Nie martw się tym! Jeśli możesz nawet uzyskać wolność, nie ubiegaj się o nią, lecz wykorzystaj swój stan”⁹.

⁴ Por. J.A. Harrill, *The Manumission of Slaves in Early Christianity*, Tübingen 1995.

⁵ Szerzej zob. S.S. Bartchy, *Mallon Chresai: First Century Slavery and 1 Corinthians 7:21*, Missoula 1973.

⁶ Greckie teksty Nowego Testamentu podawane są za: *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi*, tłum. R. Popowski – M. Wojciechowski, Warszawa 1994.

⁷ *Biblia Tysiąclecia*, Poznań – Warszawa 1980³. Przekład ten jest umieszczony również w *Biblii Jerozolimskiej* (Poznań 2006). Natomiast K. Romaniuk w swoim przekładzie (*Pismo Święte Nowego Testamentu*, w przekładzie z języków oryginalnych oprac. K. Romaniuk, Kraków 2005) zmienia tylko słowa „[z twego niewolnictwa]” na „[z tego niewolnictwa]”.

⁸ *Biblia Warszawsko-Praska*, w przekładzie z języków oryginalnych opracował K. Romaniuk, Kraków 2005. Warto zauważyć, że K. Romaniuk, w stosunku do *Biblii Tysiąclecia*, zmienia tylko słowa „[z twego niewolnictwa]” na „[z tego niewolnictwa]”.

⁹ *Pismo Święte Starego i Nowego testamentu*, t. 4: *Nowy Testament*, w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami, opracował zespół pod red. M. Petera (Stary Testament) – M. Wolniewiczza (Nowy Testament), Poznań 2004.

Powyższa wypowiedź św. Pawła nie jest jednoznaczna. Problem właściwego zrozumieniu tego tekstu dotyczy kwestii, czy niewolnik ma „skorzystać” ze swej niewoli czy „skorzystać” z okazji, by stać się wolnym. Zdecydowana większość tłumaczy tekstów Nowego Testamentu interpretuje przytoczone słowa wypowiedzi Pawłowej jako „wykorzystanie niewolnictwa”, by w tym stanie dążyć do osiągnięcia zbawienia służąc Bogu¹⁰. Podkreślają oni, że św. Paweł nie chce wprowadzać żadnych zmian w sytuacji społecznej nowych uczniów Chrystusa, gdyż – jak twierdzą – Apostoł Narodów jest przekonany, że każdą z nich można spożytkować dla swego dobra. Jednak pojawiają się też zupełnie inne interpretacje tej wypowiedzi¹¹. Przykładowo J. Albert Harrill¹² dowodzi, głównie na gruncie filozoficznym, że św. Paweł w zacytowanym tekście instruuje niewolnika, aby „przyjął wolność” oraz twierdzi, że werset ten jest nie tylko zezwoleniem na przyjęcie wolności przez niewolnika, lecz także odbiciem panującej w tym czasie w części Kościoła tendencji do wyzwolania niewolników. Główna część dowodzenia Harrilla opiera się na dwóch podstawach: 1) że przysłówek $\mu\acute{\alpha}\lambda\lambda\omicron\nu$ stoi w opozycji do swojej *protasis* („jeśli możesz stać się wolnym”), a nie do poprzedniej *apodosi* („nie martw się”)¹³, oraz 2) że $\epsilon\iota\ \kappa\alpha\iota$ nie powinno być rozumiane jako „nawet jeśli”, ale jako „zaprawdę” lub „tym bardziej”. Harrill twierdzi, że polecenie brzmi następująco: „Byłeś niewolnikiem, kiedy zostałeś powołany? Nie martw się tym; ale jeśli jesteś w stanie zostać wolnym, wtedy zaprawdę wykorzystaj to”. Sytuacja opisana przez św. Pawła – w interpretacji Harrilla – powinna być postrzegana jako jeden z wyjątków od reguły mówiącej, że każdy powinien pozostać w takim stanie, w jakim został powołany do bycia chrześcijaninem. Na poparcie tego autor prezentuje też szereg paralel z literatury antycznej, gdzie sformułowania $\mu\acute{\alpha}\lambda\lambda\omicron\nu$ i $\acute{\alpha}\lambda\lambda\prime\ \epsilon\iota\ \kappa\alpha\iota$ mają być rozumiane w taki właśnie sposób¹⁴.

Pomimo zaprezentowanych powyżej wyjaśnień Harrilla, kontekst omawianego tekstu Pawłowego przemawia jednak na rzecz innego kierunku rozumowania. Wprawdzie w wypowiedziach św. Pawła na temat pozostania w stanie, w jakim zastało kogoś powołanie do życia chrześcijańskiego, pojawiają się wyjątki od reguły, jednak – co zauważa Richard Klein w recenzji monografii Harrilla – żaden z tych wyjątków nie rozpoczyna się od sformułowania

¹⁰ Por. E. Dąbrowski, *Komentarz*, w: *Listy do Koryntian*, Wstęp – przekład z oryginału – komentarz, opr. E. Dąbrowski, *Pismo Święte Nowego Testamentu*, t. 7, Poznań 1965, 199 (gdzie autor podaje konkretnych badaczy). Tak też wyjaśnia ten dość enigmatyczny tekst Remigiusz Popowski i Michał Wojciechowski tłumacząc słowo $\chi\rho\eta\sigma\alpha\iota$ (*Grecko-polski Nowy Testament*, s. 790: „7, 21** «posłuż się» w sensie: korzystaj z możliwości służenia na chwałę Bogu jako niewolnik”).

¹¹ Por. Dąbrowski, *Komentarz*, s. 200. Autor wymienia wielu zwolenników innej interpretacji słów Pawła. Twierdzą oni, że słowo $\chi\rho\eta\sigma\alpha\iota$ należy rozumieć jako skorzystanie z możliwości stania się człowiekiem wolnym.

¹² Harrill w swej monografii *The Manumission of Slaves*, poświęca jeden rozdział (tamże, Chapter 2: *The Interpretive Crux of 1 Corinthians 7:21*, s. 68-128) szczegółowej analizie tego passusu biblijnego.

¹³ Por. tamże, s. 118.

¹⁴ Por. tamże, s. 110-117.

ὅλλ' εἰ καὶ¹⁵. Ponadto w każdym przypadku, gdy Paweł zezwalał na odstępstwo od reguły, zawsze to uzasadniał. W przypadku wypowiedzania się na temat niewolnictwa, w tym kontekście, takich uzasadnień nie ma. Ogólny temat myśli św. Pawła jest taki, że każdy powinien pozostać w tym stanie, w jakim zastało go powołanie, a więc „wprowadzanie wyjątku od ogólnie przyjętej zasady, która jest ilustrowana, wydawałoby się zaprzeczaniem samemu sobie”¹⁶. Należy też zauważyć, że Pawłowa wypowiedź na temat niewolnictwa pojawia się w kontekście obrzezania, przy którym Apostoł Narodów nie dopuszcza żadnych wyjątków. Odnośny fragment 1Kor 7, 18-19, brzmi następująco:

„Jeśli ktoś został powołany jako obrzezany, niech nie pozbywa się znaku obrzezania; jeśli zaś ktoś został powołany jako nieobrzezany, niech się nie poddaje obrzezaniu. Niczym jest zarówno obrzezanie, jak i nieobrzezanie, a ważne jest tylko zachowywanie przykazań Bożych. Każdy przeto niech pozostanie w takim stanie, w jakim został powołany. Zostałeś powołany jako niewolnik? Nie martw się! Owszem, nawet jeśli możesz stać się wolnym, μᾶλλον χρῆσαι. Albowiem ten, kto został powołany w Panu jako niewolnik, jest wyzwolencem Pana. Podobnie i ten, kto został powołany jako wolny, staje się niewolnikiem Chrystusa. Za [wielką] bowiem cenę zostaliście nabyci. Nie bądźcie więc niewolnikami ludzi. Bracia, niech przeto każdy trwa u Boga w takim stanie, w jakim został powołany”.

Pawłowe wskazanie, by każdy pozostał w takim stanie, w jakim został powołany do życia chrześcijańskiego, powtarza się zarówno po przykładzie dotyczącym obrzezania, jak i po przykładzie dotyczącym niewolnictwa. Pojawiające się w przytoczonym cytacie kwestie obrzezania i niewolnictwa, w wypowiedzi Pawłowej poprzedzone są omówieniem spraw związanych z małżeństwem i celibatem (por. 1Kor 7, 1-16), a przy nich – co warto zauważyć – w zasadzie przy każdym z omówionych przez św. Pawła przypadków dopuszczone są wyjątki. Po wzmiance o obrzezaniu i niewolnictwie (por. 1Kor 7, 18-24) Paweł znów przechodzi do zagadnień związanych z małżeństwem i celibatem wymieniając przy tej okazji kolejne możliwości zmiany w (lub poza) związku małżeńskim (por. 1Kor 7, 25-40), ale o niewolnictwie już nie wspomina, jak można by tego oczekiwać, gdyby było ono stanem dla którego dopuszczone są wyjątki. Wydaje się jasne, że Paweł celowo grupuje niewolnictwo z obrzezaniem jako sytuacje, w których nie powinna dokonywać się żadna zmiana, gdy ktoś przyjmuje wiarę chrześcijańską. Wszystko zatem wskazuje na to, że głównym celem wypowiedzi św. Pawła na temat niewolnictwa jest

¹⁵ Por. R. Klein, [rec.] J.A. Harrill, *The Manumission of Slaves in Early Christianity*, Tübingen 1995, RQ 91 (1996) 262-266.

¹⁶ G. Corcoran, *Slavery in the New Testament II*, „Milltown Studies” 6 (1980) 67: „would seem self defeating to introduce an exception to the general principle being illustrated”.

pocieszenie niewolnika – „niech cię to nie martwi”, które zakłada, że mimo przyjętej wiary w Chrystusa, nadal pozostanie on niewolnikiem¹⁷.

Pojawiające się w kontekście omawianego tekstu stwierdzenie św. Pawła: „Nie bądźcie więc niewolnikami ludzi!” (1Kor 7, 23), być może miało za cel połączenie obrzezania i niewolnictwa poprzez podkreślenie, że wierny nie powinien być „niewolnikiem” ludzkich opinii i „ziemskiego” wartościowania; nie powinien przejmować się obrzezaniem lub jego brakiem oraz nie powinien martwić się swym stanem niewolniczym. Podobnie w wypowiedzi z Listu do Galatów: „Nie ma już Żyda ani poganina, nie ma już niewolnika ani człowieka wolnego, nie ma już mężczyzny ani kobiety” (3, 28), Paweł stwierdza, że w oczach Boga nie jest istotne to, czy ktoś przed przyjęciem chrztu był Żydem (obrzezany) czy niewolnikiem, gdyż „przyobleczenie w Chrystusa” daje dziecięstwo Boże.

Warto też zwrócić uwagę na jeszcze jedną wypowiedź św. Pawła z 1Kor 6, 20: „Za [wielką] bowiem cenę zostaliście nabyci (ἠγοράσθητε γὰρ τιμῆς)” oraz jej paralelę z 1Kor 7, 23: „Za [wielką] bowiem cenę zostaliście nabyci (τιμῆς ἠγοράσθητε)”. W obu przypadkach św. Paweł przypomina konkretnej jednostce, że należy do Chrystusa. Odczytując łącznie oba teksty (1Kor 6, 12-20 i 1Kor 7, 18-24) można powiedzieć, że w duchowym wymiarze ludzkiej egzystencji cudzołóżnik nadużywając „wolności” grzeszy przeciwko świątyni Ducha Świętego, a niewolnik poprzez bycie obojętnym na ziemską wolność, staje się wyzwoleniem Boga – człowiekiem wolnym w duchu.

Kolejnym istotnym tekstem odnoszącym się do kwestii wyzwolenia niewolników, jest opowiadanie z Listu do Filemona o tym, jak św. Paweł odsyła do pana¹⁸ zbiegłego niewolnika Onezyma¹⁹. Czyniąc to Apostoł Narodów prosi, aby pan przyjął niewolnika „już nie jako niewolnika, lecz więcej niż niewolnika, jako brata umiłowanego” (Flm 16). Nie jest jasne, co kryje się w tym sformułowaniu. Słowa Pawła są zadziwiająco mgliste, nawet jeśli weźmie się

¹⁷ D. Martin (*Slavery as Salvation: The Metaphor of Slavery in Pauline Christianity*, New Haven 1990, 5) zauważa, że wypowiedź ta wiąże się z odwróceniem norm społecznych w Chrystusie, ponieważ Paweł zapewniając, że wolny człowiek jest niewolnikiem Chrystusa, a niewolnik Jego wyzwoleniem, nie umieszcza niewolnika na równym poziomie z jego panem, lecz wyżej: pan jest niewolnikiem Chrystusa zaś niewolnik jego wyzwoleniem.

¹⁸ Warto zauważyć, że czyni to w sprzeczności do Pwt 23, 15: „Nie oddasz panu niewolnika, który schroni się u ciebie”. Nie jest pewne, czy zgodnie z prawem rzymskim Paweł był zobligowany do oddania Onezyma. Mogło tak być jedynie w przypadku, gdyby Filemon był obywatelem rzymskim, por. K.R. Bradley, *Slaves and Masters in the Roman Empire: A Study in Social Control*, Collection Latomus 185, New York 1987, 170.

¹⁹ Onezym był niewolnikiem dość zamożnego obywatela Kolosów – Filemona. Potajemnie zbiegł od swego pana i przywędrował do Rzymu, gdzie spotkał św. Pawła, którzy go nawrócił i ochrzcił (por. Flm 10). Onezym „zaprzysiął się” ze św. Pawłem tak bardzo, że Apostoł gotów był zatrzymać go przy sobie. Jednak obaj postanowili, że lepiej będzie, jak Onezym powróci do Filemona. Por. A. Jankowski, *List do Filemona. Wstęp historyczno-krytyczny*, w: *Listy więzienne świętego Pawła: Do Filipian – Do Kolosan – Do Filemona – Do Efezjan*, Wstęp – przekład z oryginału – komentarz, opr. E. Dąbrowski, *Pismo Święte Nowego Testamentu*, t. 8, Poznań 1962, 309-310.

pod uwagę delikatność sprawy oraz zasady dobrego taktu i dyplomacji. Być może Paweł prosi Filemona o wyzwolenie Onezyma, jednak trudno to jednoznacznie wykazać²⁰, gdyż w tekście nie ma żadnej jednoznacznej wzmianki, która by na to wskazywała. Wyraźnie jednak oczekuje od Filemona podjęcia jakichś pozytywnych działań i przekazuje zawołowaną groźbę, że przybędzie upewnić się, czy jego prośba została spełniona: „Piszę do ciebie ufny w twoje posłuszeństwo, świadom, że nawet więcej zrobisz, niż mówię. A zarazem przygotuj mi gościny: ufam bowiem, że będę wam zwrócony dzięki waszym modlitwom” (Flm 21-22). Wspomina też, że dług, który ma u niego Filemon jest większy niż dług Onezyma u Filemona: „Ja, Paweł, piszę to moją ręką, ja uiszczę odszkodowanie – by już nie mówić o tym, że ty w większym stopniu winien mi jesteś samego siebie” (Flm 19). Pomimo to, nie prosi o nic więcej jak tylko o to, aby Filemon przyjął Onezyma jako „więcej niż niewolnika, jako brata umiłowanego” (Flm 16).

John M.G. Barclay interpretując wyżej przytoczony tekst sugeruje, że przyczyna tej dwuznaczności leży w niepewności samego Pawła co do tego, jaki powinien być właściwy tryb postępowania w tej sprawie²¹. List jednak mówi, że Paweł – przewidując ewentualne opory Filemona – co najmniej oczekiwał, że nie ukarze on Onezyma za samowolne oddalenie się i pozytywnie będzie do niego nastawiony przyjmując go z powrotem do swego domu: „Jeśli więc się poczuwasz do łączności ze mną, przyjmij go jak mnie!” (Flm 17). Paweł oczekuje również, że Filemon wybaczy Onezymowi wszelkie szkody, jakie ten mógł wyrządzić (por. Flm 18)²², jednocześnie gwarantując, że odplaci za

²⁰ Por. A. Jankowski, *List do Filemona*, w: *Listy więzienne świętego Pawła*, s. 327 (kom. do Flm 16): „Czy wzmianka ta ma posunąć się aż do aktu wyzwolenia Onezyma, trudno rozstrzygnąć na podstawie samego tekstu”.

²¹ Por. J.M.G. Barclay, *Paul, Philemon and the Dilemma of Christian Slave-Ownership*, NTS 37 (1991) 183: „It would have been both awkward for Philemon and, ultimately, disastrous for his and similar housechurches if he had felt obliged to manumit his returning slave; but there was also a fundamental incongruity in their relationship between Philemon and Onesimus if they continued to be master and slave as well as brothers in Christ (in the full Pauline sense)”.

²² Niektórzy pisarze wczesnochrześcijańscy przypuszczają, że Onezym przed ucieczką od Filemona okradł swego pana. Wydaje się to wielce prawdopodobne, gdyż Onezym planując dalszą podróż potrzebował środków na jej sfinansowanie. Por. Ioannes Chrysostomus, *In epistulam ad Philemonem hom. 3, 1*, PG 62, 714, tłum. T. Sinko, w: Św. Jan Złotousty, *Homilie na Listy Pastorskie św. Pawła i na List do Filemona* (Tym. I, II. Tyt. Filem.), Kraków 1949, 385: „Patrz gdzie i kiedy umieścił niesłuszną. Późno, skoro już wiele naprzód powiedział na jego obronę. Ponieważ bowiem strata pieniędzy zwykła najbardziej gryźć ludzi, nie chcąc, by się i na to żalił (prawdopodobnie i to było już wydane), wtedy to wymienia i mówi: «A jeśli coś niesłusznie zrobił...» (Flm 18). Nie powiedział: «Jeśli coś ukradł», lecz co? «Jeśli coś niesłusznie zrobił». Zarazem i przewinienie wyznał, jednak nie jako przewinienie niewolnika, lecz niby przyjaciela wobec przyjaciela, używszy nazwy raczej niesłusznosci niż kradzieży”; Theodoretus, *Commentarius in Epistulam ad Philemonem 18*, PG 82, 876-877, tłum. S. Kalinkowski: Teodoret z Cyru, *Komentarz do Listu św. Pawła do Filemona*, w: Teodoret z Cyru, *Komentarz do listów Pawłowych do Tesaloniczan, Tymoteusza, Tytusa, Filemona i Hebrajczyków*, ŻMT 20, Kraków 2001, 200: „Słowa te wskazują, że Onezym coś

to Filemonowi, jednak natychmiast mu przypomina, że jego dług jest o wiele większy (por. Flm 19). Można nawet powiedzieć, że Paweł taktownie sugeruje, iż właściwe byłoby wyzwolenie: „Piszę do ciebie ufny w twoje posłuszeństwo, świadom, że nawet więcej zrobisz, niż mówię” (Flm 21). Tę wypowiedź można rozumieć w ten właśnie sposób, gdy założy się, że Paweł nie chciał zostawić na piśmie śladu nakłaniania właściciela, aby wyzwolił swojego niewolnika. Bezpośrednie wyrażenie takiej prośby (lub nawet nakazu) mogłoby spowodować ferment wśród niewolników oczekujących tego samego. Być może ta delikatna sugestia była wszystkim, na co mógł sobie pozwolić św. Paweł. Jeśli zaś rzeczywiście prosi o wyzwolenie Onezyma, to fakt, że jest tak bardzo ostrożny przy wyrażaniu swej prośby, wskazuje w istocie, że nie postrzega wyzwolenia niewolników jako zagadnienia istotnego dla chrześcijan. Takt jego listu pokazuje, że Paweł stara się podtrzymać autorytet pana, prosząc jednocześnie o uczynienie wyjątku w tej szczególnej i osobistej sprawie. W innych listach św. Pawła istnieją wypowiedzi, w których zachęcał niewolników do tego, by – przyjmując wiarę chrześcijańską – nie oczekiwali wolności w wymiarze fizycznym, lecz tylko duchowym²³.

2. Ojcowie Apostolscy. W dyskusji na temat stanowiska Kościoła pierwotnego wobec niewolnictwa i wyzwolenia niewolników, dość często przytacza się pewnego rodzaju instrukcję św. Ignacego z Antiochii († ok. 110)²⁴ skierowaną do Polikarpa († 167), biskupa Smyrny²⁵, w której czytamy, że niewolnicy nie powinni starać się „o wyzwolenie na koszt wspólnoty (τοῦ κοινοῦ)”:

„Niewolnikami i niewolnicami nie pogardzaj. Oni też jednak niech nie wbijają się w pychę, lecz niech służą jeszcze gorliwiej na chwałę Boga, a od Boga otrzymają o wiele lepszą wolność. Niech nie zabiegają o wyzwolenie na koszt

---

ukradł i przeznaczył na zły cel. Ukradł Onezym, ale święty Apostoł prosi Filemona, aby przewinę tamtego zapisał na jego rachunek”; Ioannes Damascenus, *In epistulam ad Philemonem exp.* vers. 4-20, PG 95, 1032C-D.

²³ Aczkolwiek wiele się debatuje nad tą kwestią. A.W. Rupprecht (*Attitudes on Slavery among the Church Fathers*, w: *New Dimensions in New Testament Study*, ed. R.N. Longenecker – M.C. Tenney, Grand Rapids 1974, 261-277) zauważa, że nawet jeśli Onezym nie spodziewał się wyzwolenia (a autor czuje, że mogło tak być), to sam fakt, że Paweł w oczywisty sposób oczekiwał, że nie zostanie on ukarany, było rzeczą niesłychaną w tamtym czasie i wskazywałoby na to, że Kościół usiłował dać niewolnikom nie tylko wolność duchową, lecz także fizyczną. Jest to interesująca uwaga, gdyż Rupprecht sugeruje, że św. Paweł milcząco zabraniając Filemonowi skorzystania z prawa i władzy, jaką miał pan nad niewolnikiem, wstrząsa fundamentami ugruntowanej w społeczeństwie rzymskim relacji: pan – niewolnik, i – w dalszej konsekwencji – czyni ją (w dawnej postaci) niemożliwą do obrony i utrzymania na dłuższą metę.

²⁴ Szerzej na temat Ignacego zob. P. Nautin, *Ignazio di Antiochia*, NDPAC II 2514-2516 (bibliografia).

²⁵ Szerzej na temat Polikarpa zob. tenże, *Policarpo*, NDPAC III 4211-4213 (bibliografia).

wspólnoty (ἀπὸ τοῦ κοινοῦ), żeby nie okazali się niewolnikami swoich pragnień (ἵνα μὴ δοῦλοι εὐρεθῶσιν ἐπιθυμίας)²⁶.

Na ogół w interpretacji tej wypowiedzi wskazuje się na pewien dystans Ignacego wobec wyzwalania niewolników przez Kościoły lokalne. Innego zdania jest wspomniany już J. Albert Harrill, który broniąc swej tezy na temat działań Kościoła pierwotnego na rzecz wyzwalania niewolników, twierdzi, że tekst ten nie wskazuje na niechęć do uwalniania niewolników, lecz wręcz zachęca do tego. Przytaczając wypowiedzi innych chrześcijańskich autorów (kompilatorów) starożytnych, które – według niego – wydają się zachęcać do zakupu i wyzwalania niewolników²⁷, twierdzi, że Ignacy starał się po prostu ograniczyć zbiorowe wyzwalanie niewolników przez poszczególne Kościoły i powstrzymać groźbę, jaką mogło to stanowić dla porządku kościelnego, chociażby z powodu bezwartościowych nawróceń niewolników, którzy dążyliby do chrztu jedynie dla korzyści, jakie mógł im przynieść w postaci funduszy na wyzwolenie²⁸. Harrill pisze: „Ignacy nie zabrania prywatnego wyzwalania niewolników przez indywidualnych właścicieli, ale szczególnie stara się ograniczyć nadużywanie powszechnych, zbiorowych wyzwoleń przez lokalne Kościoły domowe”²⁹.

²⁶ Ignatius Antiochenus, *Epistula ad Polycarpum* 4, 3, ed. P.Th. Camelot, SCh 10, Paris 1958, 148-150, tłum. A. Świderkówna: Św. Ignacy Antiocheński, *Ignacy do Polikarpa*, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, opr. M. Starowieyski, BOK 10, Kraków 1998, 141. Por. P. Szczur, *Problematyka społeczna w późnoantycznej Antiochii na podstawie nauczania homiletycznego Jana Chryzostoma*, Lublin 2008, 378; tenże, *Kościół wobec niewolnictwa (I-IV w.). Zarys problematyki*, w: *In Persona Christi. Księga na 80-lecie Księdza Profesora Czesława S. Bartnika*, red. K. Gózdź, t. 1, Lublin 2009, 174-175.

²⁷ Por. Harrill, *The Manumission of Slaves*, s. 179-180, gdzie autor podając przykłady na zbiorowe wyzwolenie niewolników przez chrześcijan, cytuje: Hermas, *Pastor: Similitudo* 1, 8; tamże, *Mandatum* 8, 10; *Constitutiones Apostolorum* IV 9, 2; Justynus Martyr, *Apologia* I 67, 6(7). Jednak – moim zdaniem – w tekstach tych nie ma mowy o tym, co Harrill sugeruje, gdyż ani przytoczone teksty z *Pasterza* Hermasa, ani Justyn nie odnosi się jednoznacznie do zakupu i wyzwalania niewolników; teksty te równie dobrze mogą być rozumiane jako odnoszące się do uwolnienia więźniów lub udzielenia im pomocy. *Similitudo* 1, 8 odnosi się jedynie do wykupu „ludzi, którzy są w potrzebie” (tłum. A. Świderkówna: *Pasterz* Hermasa, BOK 10, 248) – dosłownie „uciskanych/gnębionych dusz (ψυχὰς θλιβομένων)”, ed. R. Joly, SCh 53bis, Paris 1968, 212, a *Mandatum* 8, 10 mówi o wykupywaniu z niewoli sług Boga: „λυτροῦσθαι τοὺς δούλους τοῦ θεοῦ”, SCh 53bis, 180, BOK 10, 238, co prawdopodobnie odnosi się nie do niewolników jako takich, lecz do wierzących, którzy z różnych przyczyn znaleźli się w niewoli (np. za niespłacone długi lub w czasie działań wojennych). Natomiast Justyn Męczennik w *Apologii* I 67, 6(7) mówi o roztracaniu opieki nad więźniami (por. tłum. A. Lisiecki, POK 4, Poznań 1926, 78) – dosłownie nad „tymi, którzy są w kajdanach (τοῖς ἐν δεσμοῖς)”, ed. Ch. Munier, SCh 507, Paris 2006, 310, co z całą pewnością nie wskazuje na niewolników, lecz na więźniów, czego Harrill (*The Manumission of Slaves*, s. 181) jest świadom. Jedynie *Konstytucje Apostolskie* (IV 9, 2) zawierają jednoznaczne polecenie: „ῥύομενοι δούλους – wykupujcie niewolników”, ŻMT 42 [tekst grecko-polski, układ i oprac. A. Baron – H. Pietras, tłum. S. Kalinkowski], Kraków 2007 = SCL 2, 102, lecz jest to tekst o wiele późniejszy.

²⁸ Por. Harrill, *The Manumission of Slaves*, s. 166.

²⁹ Tamże, s. 158: „Ignatius does not prohibit private manumissions of Christian slaves by indy-

Prawdą jest, że Kościół niekiedy zachęcał w pewnym stopniu do wyzwolenia niewolników. Wyrazem tego jest przepis prawny zawarty w *Didascalia Apostolorum* (1. poł. III w.)³⁰, będący zapewne odzwierciedleniem wcześniejszej praktyki, zachęcający Kościoły do używania swoich funduszy dla uwalniania niewolników³¹. Jest także prawdą, że fraza *ἀπὸ τοῦ κοινοῦ* z listu Ignacego wyraźnie wskazuje na to, że myślał on przede wszystkim o wyzwoleniu na koszt Kościoła, a nie o prywatnym wyzwoleniu niewolników. Byłoby rzeczą dziwną, gdyby Ignacy starał się ograniczyć indywidualne, prywatne wyzwolenia, gdyż były one dość powszechne w ówczesnym społeczeństwie³².

Kontekst analizowanej wypowiedzi Ignacego daje jednak niewiele podstaw dla zakładania istnienia zachęty do wyzwolenia niewolników, zarówno w wymiarze zbiorowym (przez Kościoły lokalne), jak i indywidualnym. Pragnienie niewolnika, by być wyzwolonym, prowadzi do stania się niewolnikiem

vidual slaveholders, but seeks in particular to curb abuses of common chest (or corporate) namumissions by local house churches”.

³⁰ *Didaskalia* są zbiorem ustaw kościelnych, powstałym w 1. poł. III w., skierowanym do chrześcijan nawróconych z pogaństwa w Syrii Północnej. Anonimowym autorem dzieła jest biskup, prawdopodobnie nawrócony z judaizmu, który przy pisaniu dzieła w znacznym stopniu opierał się na apokryfach Nowego Testamentu. Podstawowym celem *Didaskaliów* jest udzielenie wiernym wskazówek moralnych oraz przedstawienie różnych przepisów kościelnych. Por. SWP 545; S. Stewart-Sykes, *Didascalia degli Apostoli*, NDPAC I 1402-1403.

³¹ *Didascalia Apostolorum* IV 9, 2, ed. F. Funk, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, t. 1, Paderborn 1905, 230; *Constitutiones Apostolorum* IV 9, 2, SCL 2, 102: „zebrane wśród braci pieniądze rozdawajcie, przeznaczajcie na zakupy dla świętych, wykupujcie niewolników, jeńców, więźniów, ofiary oszczerstw, oraz tych, których tyrani z powodu imienia Chrystusa skazali na walkę w cyrku i na śmierć”. Ambroży rekomenduje wykupienie tych, którzy zostali schwytani i sprzedani w niewolę, jako jedną z form największej hojności (*De officiis ministrorum* III 3, 15) oraz mówi, że sam przetopił święte naczynia swojego kościoła, aby zebrać pieniądze na ten cel (tamże III 4, 28). Sokrates (HE VII 21) informuje, że Akacjusz, biskup Amidy, przetopił drogie naczynia należące do Kościoła, by wykupić jeńców perskich z niewoli Rzymian.

³² W Cesarstwie Rzymskim właściciel niewolnika, w ramach przysługujących mu uprawnień, mógł go wyzwolić. Jednak, aby niewolnik mógł stać się wolnym obywatelem, wyzwolenie musiało nastąpić za pomocą jednego z uznawanych przez prawo cywilne sposobów wyzwolenia. Ustawodawstwo przewidywało następujące formy wyzwolenia: 1) *manumissio vindicta*, kiedy obywatel rzymski dokonywał wyzwolenia niewolnika w obecności przedstawiciela władzy państwowej; 2) *manumissio censu*, kiedy za zgodą obywatela dokonywano wpisu niewolnika na listę obywateli przy okazji spisu ludności przeprowadzanego co 5 lat; 3) *manumissio testamento*, kiedy właściciel dokonywał wyzwolenia niewolnika mocą zapisu testamentowego; 4) *manumissio in ecclesia*, kiedy właściciel dokonywał wyzwolenia niewolnika w obecności biskupa i zgromadzonego Kościoła; 5) *manumissio per cartam*, kiedy właściciel wręczał niewolnikowi dokument podpisany przez pana i kilku świadków, stwierdzający, że go wyzwolił z niewoli. Por. R. Naz, *Esclave*, w: *Dictionnaire de Droit Cononique*, éd. R. Naz, t. 5, Paris 1953, 449. Szerzej na temat wyzwolenia niewolników zob. Harrill, *The Manumission of Slaves*; I. Weiler, *Die Beendigung des Sklavenstatus im Altertum. Ein Beitrag zur vergleichenden Sozialgeschichte*, Forschungen zur antiken Sklaverei 36, Stuttgart 2003; R. Zelnick-Abramovitz, *Not Wholly Free. The Concept of Manumission and the Status of Manumitted Slaves in the Ancient Greek World*, Mnemosyne, Bibliotheca Classica Batava, Supplementum 266, Leiden 2005.

doczesnych pragnień, podczas gdy pozostawanie w stanie niewolniczym przynosi chwałę Bogu i duchową wolność. Widać zatem, że Ignacy nie uważa wyzwolenia niewolników za sprawę priorytetową ani dla Kościoła, ani dla samych niewolników.

***

W podsumowaniu warto zwrócić uwagę na to, iż niezmiernie ważne jest, aby kwestię wyzwolenia niewolników analizować z odpowiedniej perspektywy. Rady św. Pawła i pisarzy wczesnochrześcijańskich skierowane do niewolników, którzy stali się chrześcijanami, w zasadzie sprowadzają się do przypomnienia im, że powinni być ulegli i posłuszni swoim właścicielom. Jednak takich wskazówek udzielali oni nie z tego powodu, że aprobowali niewolnictwo jako takie, lecz ze względu na to, iż przyjmowali nadprzyrodzoną wizję życia chrześcijańskiego, w której wszyscy są braćmi i dziećmi Boga. Nie widzieli oni potrzeby nawoływania do wyzwolenia niewolników czy wręcz zniesienia niewolnictwa, gdyż w wizji tej wszyscy, wcześniej czy później, dochodzą do zrzucenia z siebie jarzma niewoli. Nawet jeśli pisarze wczesnochrześcijańscy aprobowali wyzwolenie niewolników, czy delikatnie zachęcali do tego, to nie czynili niczego nadzwyczajnego, czy radykalnego jak na swoje czasy. Wyzwolenie było jednym z elementów funkcjonowania instytucji niewolnictwa. Było narzędziem w ręku właściciela umożliwiającym mu odpowiednie motywowanie niewolnika do dobrej służby. Zachęta skierowana do właściciela niewolników, by w sposób prawny dokonał ich wyzwolenia, dla indywidualnych niewolników może wydawać się aktem życzliwości, ale przecież przede wszystkim potwierdza ona prawo właściciela do ich posiadania i dowolnego dysponowania nimi. W 321 r. Kościół otrzymał prawo przeprowadzania pełnych wyzwoleń *in ecclesia*³³. Jednak nawet i to prawo – jak się wydaje – nie było niczym nadzwyczajnym w kwestii wyzwolenia niewolników³⁴, lecz tylko dodatkową możliwością obdarowywania ich wolnością i „wygodą dla tych, którzy mieli życzenie dokonać wyzwolenia i chcieli to zrobić w kontekście swojego życia religijnego”³⁵.

³³ Por. *Codex Theodosianus* IV 7, 1: „Clericis autem amplius concedimus, ut, cum suis famulis tribuunt libertatem, non solum in conspectu ecclesiae ac religiosi populi plenum fructum libertatis concessisse dicantur, uerum etiam cum postremo iudicio libertates dederint seu quibuscumque uerbis dari praeceperint, ita ut ex die publicatae uoluntatis sine aliquo iuris teste uel interprete competat directa libertas” (18 IV 321), ed. T. Mommsen – P. Meyer – P. Krueger, SCh 531, Paris 2009, 78. Wyzwolenia te były równe wyzwoleniom cywilnym i dawały pełną wolność. Prawne szczegóły tego aktu zostały omówione w: W.W. Buckland, *The Roman Law of Slavery: The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian*, Cambridge 1970, 449-451.

³⁴ W.L. Westermann (*The Slave Systems in Greek and Roman Antiquity*, Memoirs of the American Philosophical Society 40, Philadelphia 1955, 153) traktuje to prawo jako kolejny dowód na całkowitą aprobatę dla instytucji niewolnictwa.

³⁵ K. Bradley, *Slavery and Society at Rome*, Cambridge 1994, 156: „a convenience for those

Należy podkreślić, że w ówczesnych uwarunkowaniach społecznych wzywianie do całkowitego zniesienia niewolnictwa i wyzwolenia wszystkich niewolników byłoby rewolucją burzącą porządek społeczny. Domaganie się przez pisarzy chrześcijańskich wzajemnej miłości i podkreślanie równości wszystkich ludzi przed Bogiem wydają się z dzisiejszej perspektywy kompletnie nieprzystające do utrzymywania niewolnictwa, a jednak obie te tendencje w jakiś sposób koegzystowały, a nawet rozkwitały. Nauczanie pisarzy wczesnego Kościoła doprowadziło do stopniowego odchodzenia od niewolnictwa poprzez powstawanie nowej relacji w Chrystusie pomiędzy panem a niewolnikiem (np. Chryzostom³⁶), a w ostateczności do jego zniesienia.

APOSTOLIC CHURCH ABOUT LIBERATION OF SLAVES.

MAIN ISSUES

(Summary)

The statements of St. Paul (1Cor 7:18-24; Gal 3:28; Phil 16-22) and Ignatius of Antioch (*Epistula ad Polycarpum* 4, 3) were analyzed in this paper. In these statements the authors wrote about the liberation of slaves. The advices of St. Paul and St. Ignatius were addressed to those slaves, who had become Christians. These advices come down to remind the slaves, that they should be obedient and subjected to their masters. However these advices were not said because of their approval of slavery as itself, but rather because they accepted the spiritual vision of Christian life, in which all people are brothers and children of God. The authors did not see the necessity of calling for liberation of slaves or demolition of slavery, because in their vision all people – sooner or later – come to abolish the yoke of slavery. It should be highlighted, that in social conditioning of those days, calling for the full abolition of slavery and for liberation of all slaves would be a revolution, which ruins the social order. However, the teaching of the authors of Ancient Church caused the gradual passing away from slavery, through creation the new relationship between master and his slave (i.e. John Chrysostom) and finally caused demolition of slavery.

Translated by Adam Ziółkowski SDS

---

who wished to manumit and wished to do so in the context of their religious way of life". Nie uważa on, aby liczba wyzwoleń znacząco wzrosła z powodu chrześcijaństwa.

³⁶ Por. R. Klein, *Die Sklavenfrage bei Theodoret von Kyrrhos: „Die 7. Rede des Bischofs über die Vorsehung”*, w: *Romanitas-Christianitas: Untersuchungen zur Geschichte und Literatur der römischen Kaiserzeit*, Johannes Straub zum 70. Geburtstag am 18. Oktober 1982 gewidmet, hrsg. G. Wirth – K.-H. Schwarte – J. Heinrichs, Berlin 1982, 586-633 (passim); P. Szczur, *Niewolnictwo jako problem duszpasterski w nauczaniu Jana Chryzostoma*, w: *Problemy duszpasterskie starożytnego Kościoła*, red. J. Pałucki – P. Szczur – M. Szram – M. Wysocki, Lublin 2009, 69-89 (passim).

Key words: St. Paul, St. Ignatius of Antioch, slavery, liberation of slaves, social issues

Słowa kluczowe: św. Paweł, św. Ignacy Antiocheński, niewolnictwo, wyzwolenie niewolników, problematyka społeczna.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Biblia Jerozolimska, Poznań 2006.

Biblia Tysiąclecia, Poznań – Warszawa 1980³.

Biblia Warszawsko-Praska, w przekładzie z języków oryginalnych opracował K. Romaniuk, Kraków 2005.

Constitutiones Apostolorum, ŻMT 42 [wyd. grecko-polskie, układ i oprac. A. Baron – H. Pietras, tłum. S. Kalinkowski], Kraków 2007 = SCL 2, 1-293.

Didascalia Apostolorum, ed. F. Funk, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, t. 1, Paderborn 1905.

Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi, tłum. R. Popowski – M. Wojciechowski, Warszawa 1994.

HERMAS, *Pastor*, ed. R. Joly, SCh 53bis, Paris 1968, tłum. A. Świderkówna: *Pasterz Hermasa*, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, opr. M. Starowieyski, BOK 10, Kraków 1998, 211-299.

IGNATIUS ANTIOCHENUS, *Epistula ad Polycarpum*, ed. P.Th. Camelot, SCh 10, Paris 1958, 146-154, tłum. A. Świderkówna: *Św. Ignacy Antiocheński, Ignacy do Polikarpa*, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, opr. M. Starowieyski, BOK 10, Kraków 1998, 140-142.

IOANNES CHRYSOSTOMUS, *In epistulam ad Philemonem hom*, PG 62, 701-720, tłum. T. Sinko, w: *Św. Jan Złotousty, Homilie na Listy Pasterskie św. Pawła i na List do Filemona* (Tym. I, II. Tyt. Filem.), Kraków 1949, 367-392.

IOANNES DAMASCENUS, *In epistulam ad Philemonem esp.*, PG 95, 1029-1033.

JUSTINUS MARTYR, *Apologia I*, ed. Ch. Munier, SCh 507, Paris 2006, 126-316, tłum. A. Lisiecki: *Św. Justyn, Apologia (Część pierwsza Apologii)*, w: *Św. Justyn, Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, POK 5, Poznań 1926, 1-79.

Pismo Święte Starego i Nowego testamentu, t. 4: *Nowy Testament*, w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami, opracował zespół pod red. M. Petera (Stary Testament) – M. Wolniewicz (Nowy Testament), Poznań 2004.

Pismo Święte Nowego Testamentu, w przekładzie z języków oryginalnych oprac. K. Romaniuk, Kraków 2005.

SOCRATES, *Historia Ecclesiastica*, ed. G.C. Hansen, GCS NF 1, Berlin 1995.

THEODORETUS, *Commentarius in Epistulam ad Philemonem* 18, PG 82, 872-877, tłum. S. Kalinkowski: *Teodoret z Cyru, Komentarz do Listu św. Pawła do Filemona*, w: *Teodoret z Cyru, Komentarz do listów Pawłowych do Tesalonicza, Tymoteusza, Tytusa, Hilemona i Hebrajczyków*, ŻMT 20, Kraków 2001, 197-201.

Opracowania

BARCLAY J.M.G., *Paul, Philemon and the Dilemma of Christian Slave-Ownership*, NTS 37 (1991) 161-186.

BARTCHY S.S., *Mallon Chresai: First Century Slavery and 1 Corinthians 7:21*, Missuola 1973.

- BRADLEY K., *Slavery and Society at Rome*, Cambridge 1994.
- BRADLEY K.R., *Slaves and Masters in the Roman Empire: A Study in Social Control*, Collection Latomus 185, New York 1987.
- BRUNT P.A., *Studies in Greek History and Thought*, Oxford 1993, 343-388.
- BUCKLAND W.W., *The Roman Law of Slavery: The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian*, Cambridge 1970.
- COMBES I.A.H., *The Metaphor of Slavery in the Writings of the Early Church. From the New Testament to the Beginning of the Fifth Century*, Journal for the Study of the New Testament. Supplement Series 156, Sheffield 1998.
- CORCORAN G., *Slavery in the New Testament II*, „Milltown Studies” 6 (1980) 62-83.
- DĄBROWSKI E., *Komentarz*, w: *Listy do Koryntian*, Wstęp – przekład z oryginału – komentarz, opr. E. Dąbrowski, *Pismo Święte Nowego Testamentu*, t. 7, Poznań 1965.
- Dictionnaire de Droit Cononique*, éd. R. Naz, t. 5, Paris 1953.
- HARRILL J.A., *The Manumission of Slaves in Early Christianity*, Tübingen 1995.
- JANKOWSKI A., *List do Filemona. Wstęp historyczno-krytyczny*, w: *Listy więzienne świętego Pawła: Do Filipian – Do Kolosan – Do Filemona – Do Efezjan*, Wstęp – przekład z oryginału – komentarz, opr. E. Dąbrowski, *Pismo Święte Nowego Testamentu*, t. 8, Poznań 1962, 309-316.
- KLEIN R., [rec.] J.A. Harrill, *The Manumission of Slaves in Early Christianity*, Tübingen 1995, RQ 91 (1996) 262-266.
- KLEIN R., *Die Sklavenfrage bei Theodoret von Kyrrhos: „Die 7. Rede des Bischofs über die Vorsehung”*, w: *Romanitas-Christianitas: Untersuchungen zur Geschichte und Literatur der römischen Kaiserzeit*, Johannes Straub zum 70. Geburtstag am 18. Oktober 1982 gewidmet, hrsg. G. Wirth – K.-H. Schwarte – J. Heinrichs, Berlin 1982, 586-633.
- MACMULLEN R., *What Difference did Christianity make?*, „Historia” 35 (1986) 322-343.
- MARTIN D., *Slavery as Salvation: The Metaphor of Slavery in Pauline Christianity*, New Haven 1990.
- NAUTIN P., *Ignazio di Antiochia*, NDPAC II 2514-2516.
- NAUTIN P., *Policarpo*, NDPAC III 4211-4213.
- RUPPRECHT A.W., *Attitudes on Slavery among the Church Fathers*, w: *New Dimensions in New Testament Study*, ed. R.N. Longenecker – M.C. Tenney, Grand Rapids 1974, 261-277.
- STEWART-SYKES S., *Didascalia degli Apostoli*, NDPAC I 1402-1403.
- SZCZUR P., *Kościół wobec niewolnictwa (I-IV w.). Zarys problematyki*, w: *In Persona Christi. Księga na 80-lecie Księdza Profesora Czesława S. Bartnika*, red. K. Gózdź, t. 1, Lublin 2009, 169-182.
- SZCZUR P., *Niewolnictwo jako problem duszpasterski w nauczaniu Jana Chryzostoma*, w: *Problemy duszpasterskie starożytnego Kościoła*, red. J. Pałucki – P. Szczur – M. Szram – M. Wysocki, Lublin 2009, 69-89.
- SZCZUR P., *Problematyka społeczna w późnoantycznej Antiochii na podstawie nauczania homiletycznego Jana Chryzostoma*, Lublin 2008.
- WEILER I., *Die Beendigung des Sklavenstatus im Altertum. Ein Beitrag zur vergleichenden Sozialgeschichte*, Forschungen zur antiken Sklaverei 36, Stuttgart 2003.
- WESTERMANN W.L., *The Slave Systems in Greek and Roman Antiquity*, Memoirs of the American Philosophical Society 40, Philadelphia 1955.
- ZELNICK-ABRAMOVITZ R., *Not Wholly Free. The Concept of Manumission and the Status of Manumitted Slaves in the Ancient Greek World*, Mnemosyne, Bibliotheca Classica Batava, Supplementum 266, Leiden 2005.

